

Examen HAVO

2013

tijdvak 1
woensdag 15 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 16 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 44 punten te behalen.

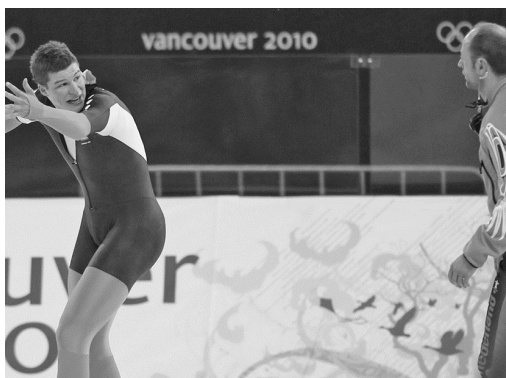
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De emoties van Sven Kramer

Tijdens de Olympische Winterspelen van 2010 in Vancouver werd de allergrootste schaatsfavoriet Sven Kramer gediskwalificeerd na de 10 kilometer. Bij de wissel in de 16e ronde reed Sven Kramer op een teken van zijn coach Gerard Kemkers naar de binnenbaan, terwijl hij naar de buitenbaan had moeten schaatsen.



Sven Kramer was zich van geen kwaad bewust en reed één van zijn allersnelste races op de 10 kilometer. Toen hij over de finish kwam, waande hij zich Olympisch kampioen, terwijl iedereen in het stadion en voor de televisie al wist dat hij zijn gouden medaille had verspeeld. Coach Kemkers schaatste naar hem toe en vertelde hem wat er was gebeurd.

Sven Kramer werd woedend. Hij smiet zijn schaatsbril kapot en duwde de troostende hand van zijn coach hard van zich af.

De Amerikaanse filosoof William James onderzoekt in zijn opstel *What is an emotion?* wat emoties precies zijn.

2p 1 Is er in bovenstaand voorbeeld, volgens de opvatting van James, sprake van een emotie bij Sven Kramer?

Leg je antwoord uit door aan te geven wanneer er wél en wanneer er géén sprake is van een emotie volgens James.

In de drie jaar voorafgaand aan deze Olympische Spelen, had Sven Kramer bijna alle belangrijke kampioenschappen gewonnen. Iedereen verwachtte dat hij deze Spelen naar huis zou gaan met drie gouden medailles. De verbijstering en ontgoocheling bij het publiek was, na de dramatische wissel op de 10 kilometer, dan ook onvoorstelbaar groot. In de media is er veel over gesproken, niet in de laatste plaats door Sven Kramer zelf.

Minuten na de race vertelde Sven Kramer in het stadion aan de verslaggever van de NOS dat hij tijdens de rit zonder aarzeling had vertrouwd op het teken van zijn coach om de binnenbocht in te schaatsen:

uitspraak 1

Sven Kramer:

“Vervolgens kom je erachter dat je verkeerd hebt gewisseld op één van de belangrijkste momenten in je leven.”

In december 2010 blikte de NOS terug op ‘De Wissel’, zoals het fatale moment in de volksmond is gaan heten. Sven Kramer spreekt in die uitzending over de euforie die hij voelde na zijn winst op de 5 kilometer en de afschuwelijke mislukking van de 10 kilometer, en over alle training die eraan vooraf was gegaan:

uitspraak 2

Sven Kramer:

“Voor mij was het zo gigantisch belangrijk. (...) Al die jaren, gewoon elke dag, dag in dag uit, 24 hours all the way, altijd – het is dan in één keer weg.”

Naast woede over zijn verlies ervoer Sven Kramer ongetwijfeld ook emoties als teleurstelling, verslagenheid en verdriet.

Volgens de filosofe Martha Nussbaum hebben emoties betrekking op ons welzijn. Ze wijzen ons op het feit dat we als mens kwetsbaar zijn.

- 2p **2** Leg uit aan de hand van de bovenstaande uitspraken van Sven Kramer op welke manier emoties volgens Nussbaum laten zien dat we als mens kwetsbaar zijn.

De manier waarop Sven Kramer na de wissel de pers te woord stond, is door velen bewonderd. Behalve het kapot gooien van zijn bril en wat gevloek onmiddellijk nadat hij hoorde wat er was gebeurd, is hij nergens in blinde razernij voor een camera verschenen. Omdat zijn diskwalificatie niet aan hemzelf te wijten was, zou menigeen het hebben begrepen als hij in zijn kwaadheid onredelijk zou zijn geworden of het contact met zijn coach zou hebben verbroken. Maar hij beheerste zich en was zelfs in staat om zijn coach de foute aanwijzing te vergeven. Naar eigen zeggen had het geen zin om zijn beheersing te verliezen. Daarmee zou hij zijn medaille immers niet alsnog hebben gekregen.

De filosofen Spinoza en Aristoteles hebben allebei geschreven over het beheersen van woede.

- 3p **3** Welke opvatting over het beheersen van woede verklaart volgens jou de beheersing van Sven Kramer het best, die van Spinoza of die van Aristoteles?
Leg in je argumentatie zowel de opvatting over de beheersing van woede van Spinoza als die van Aristoteles uit.

Na de Olympische Spelen werden de sporters in Nederland gehuldigd. Toenmalig premier Jan Peter Balkenende hield een toespraak waarin hij de memorabele momenten van de Spelen beschreef.

Vervolgens sprak hij alle sporters persoonlijk toe. Hij begon met Sven Kramer, die volgens hem als geen ander tijdens de Spelen had ervaren dat de torenhoge verwachtingen van heel Nederland zwaar op een sporter kunnen drukken. Balkenende beschreef de eerste rit van Sven Kramer op de 5 kilometer, die hij een paar dagen vóór de desastreuze 10 kilometer reed:

tekst 1

Beste Sven, als eerste van alle favorieten hoorde je het startschot. Tijdens de race gaf je alles. Helemaal leeg kwam je over de finish. Daarna restte het bange wachten. De gekmakende spanning, gevolgd door tranen van intense opluchting toen bleek dat niemand aan jouw tijd kon tippen. Die glorieuze gouden plak behoort je gewoon toe.

De rest van het toernooi was alles behalve gewoon voor Sven Kramer. Helaas hebben we allemaal moeten constateren dat vanzelfsprekendheden in de sport niet bestaan. In een flits kan een zeker gewaande winst omslaan in een bitter en verbijsterend verlies.

Iedereen zag het tijdens die 10 kilometer. Iedereen was ontzet. Iedereen heeft er een mening over.

Maar beste Sven, ik zeg je dit: alleen een groot sportman kan ook waardig verliezen. En jij hebt laten zien dat je niet alleen de beste bent, maar ook de allergrootste. Ik weet zeker dat in Rusland jouw revanche wacht (tijdens de Olympische Spelen van 2014).

bron: www.rijksoverheid.nl, toespraak Balkenende, 3 mrt 2010

De kunst om overtuigend te spreken, is niet iedereen gegeven. In de klassieke retorica zijn regels opgesteld om een redevoering te analyseren en beoordelen. Zo onderscheidt Aristoteles middelen, doelen en genres van een redevoering.

- 4p 4 Welke drie middelen die Aristoteles onderscheidt zijn te herkennen in de toespraak van Balkenende in tekst 1?
Geef in je uitleg de betreffende tekstpassages aan.
Leg bovendien uit wat het genre van deze toespraak is.

Balkenende noemde Sven Kramer in zijn toespraak 'de allergrootste' omdat hij een waardig verliezer bleek. Vooral het feit dat hij de fout van zijn coach kon vergeven, gooide hoge ogen. Sven Kramer heeft altijd openlijk laten weten dat de schuld van de misser bij zijn coach lag, maar dat de verstandhouding tussen hen goed is gebleven. Hij heeft zich nooit iets aangetrokken van de mening van anderen over het incident.

Ook meer in het algemeen wordt Sven Kramer met veel superlatieven omschreven en wordt hij geroemd om zijn professionaliteit. Hij weet precies wat hij wil bereiken en werkt daar met succes naartoe; tussen 2007 en 2010 won hij nagenoeg alle wedstrijden die hij schaatste. Hij heeft een winnaarsmentaliteit en neemt geen genoegen met een tweede of derde plaats, maar gaat er altijd voor om de beste te zijn.

Alhoewel hij regelmatig als allrounder wereldkampioen is geworden, concentreert hij zich vooral op de afstanden waarin hij jaren achtereen gewonnen heeft en die het hoogst gewaardeerd worden: de 5 en de 10 kilometer. Hij trekt zich weinig aan van de kracht van zijn eventuele tegenstanders en blaakt van het zelfvertrouwen.

Aristoteles beschrijft in zijn boek *Ethica* dat de emotie 'fierheid' een bekroning vormt van een voortreffelijk en volwaardig leven. Aan de hand van een tiental typeringe beschrijft Aristoteles de houding die karakteristiek is voor een 'fier' mens.

- 3p 5 Leg uit welke drie toepasselijke typeringe van de houding van fierheid van Aristoteles je herkent in bovenstaande beschrijving van Sven Kramer.

Hoewel de emoties van Sven Kramer over zijn verlies intens waren, verraadden de beelden van coach Gerard Kemkers misschien nog wel heftiger emoties. Seconden nadat hij zijn pupil de verkeerde baan in had gestuurd, realiseerde Kemkers zich zijn fout. Naar eigen zeggen trof hem dat besef als een dolkstoot in zijn hart.

Rondenlang moest hij Sven Kramer die van niks wist nog coachen, terwijl hij zelf al wist dat alles verloren was. Steeds als Sven Kramer bij hem in de buurt kwam, speelde Kemkers de coach die de schaatser nog gewoon begeleidt met aanwijzingen en aanmoedigingen. Maar zodra zijn pupil voorbij was geschaatst, zakte hij in elkaar.



Op de foto hiernaast zie je Kemkers op zo'n moment. Zijn houding zou je kunnen interpreteren als een uiting van diepe verslagenheid, of het zou een uiting van verdriet, algehele ellende of ontredding kunnen zijn.

Maar emotionele houdingen zijn gemakkelijk verkeerd te interpreteren. Volgens een sportpsycholoog gaat Kemkers hier letterlijk gebukt onder schuldgevoel, een gevoel dat erg hevig is en moeilijk te aanvaarden omdat de fout nooit meer is goed te maken.

Emoties kunnen zowel vanuit de fysiologische als vanuit de cognitivistische emotietheorie worden begrepen.

Om schuldgevoel als emotie te begrijpen wordt in het algemeen gebruikgemaakt van de cognitivistische emotietheorie.

- 2p 6 Waarom is schuldgevoel in het algemeen het best te begrijpen vanuit de cognitivistische emotietheorie?

Leg in je antwoord uit dat dit wordt bevestigd door het feit dat de houding van Kemkers op meerdere manieren is te interpreteren.

Net als Sven Kramer kreeg ook Gerard Kemkers direct na de gebeurtenis een camera voor zijn neus om een verklaring te geven. Hij noemde zijn fout het allergrootste angstscenario dat een coach kan overkomen. Door zijn blunder had hij de winst en dus het lot van zijn pupil verpest.

Maar ook Kemkers' eigen lot kwam aan het wankelen. Net als Sven Kramer had hij jaren achtereen dag in dag uit alles geïnvesteerd in de Olympische Spelen. Hij rekende evenzeer op de gouden medaille als Sven Kramer zelf. Door deze fout had Kemkers gefaald in zijn levenstaak, hetgeen hem opzadelde met grote twijfels over zichzelf.

Naast fysiologische en cognitivistische emotietheorieën bestaat er ook een existentialistische emotietheorie. Daarin wordt een onderscheid gemaakt tussen angst en vrees.

- 2p 7 In welk opzicht is er in het hierboven beschreven angstscenario van Kemkers sprake van vrees en in welk opzicht is er sprake van angst?

In Nederland keken maar liefst 6,7 miljoen mensen op de televisie naar de commotie rondom de diskwalificatie van Sven Kramer. Maar ook in de maanden daarna kwam het voorval nog regelmatig op de buis. De fatale wissel werd eindeloos herhaald. Er verschenen compilaties van het gedrag van Kemkers tijdens de race en van de woede van Sven Kramer na afloop. Er werden reportages gemaakt van de manier waarop schaatsverenigingen uit Sven Kramers geboorteplaats Heerenveen meeleeften. Neurologen en psychologen legden voor de camera uit wat zich in de hersenen van Sven Kramer afspeelde tijdens de wissel en verschillende bekende Nederlanders uitten in de media hun eigen emoties over de diskwalificatie.

- 2p 8 Blijkt uit bovengenoemde voorbeelden dat wij leven in een emocultuur? Beargumenteer je standpunt en leg uit wat onder 'emocultuur' wordt verstaan.



Over de diskwalificatie verschenen honderden grappen op internet. Inmiddels kan Sven Kramer om deze grappen lachen, maar vlak na zijn mislukte race was hij absoluut niet in staat om de gebeurtenis te relativieren. Volgens Sven Kramer heeft humor echter wel geholpen om zijn verlies te boven te komen. Met humor kon hij de werkelijke waarde van de diskwalificatie bepalen.

Een groot verdriet relativieren met behulp van humor verandert je emotie. Het verdriet neemt af en kan plaats maken voor berusting of zelfspot. Maar wat is nu de 'ware' emotie, het oorspronkelijke verdriet of de emotie na de relativering?

Martha Nussbaum verbindt haar opvatting over emoties expliciet aan het begrip 'waarheid'.

3p 9 Leg uit op welke twee manieren Nussbaum een verband legt tussen emoties en waarheid.

Beargumenteer vanuit welk van deze twee manieren kan worden verklaard dat Sven Kramer zijn verlies met behulp van humor kon relativeren.

Opgave 2 Emoties bij mens en dier

Charles Darwin, grondlegger van de evolutietheorie, is beroemd geworden door zijn onderzoek naar het ontstaan van de soorten en naar de afstamming van de mens. Daarnaast heeft hij vergelijkend onderzoek uitgevoerd naar het gedrag van mensen en dieren. Zijn boek *Het uitdrukken van emoties bij mens en dier* (1872) bevat een nauwkeurige beschrijving van de manier waarop mensen en dieren uiting geven aan hun emoties. In het volgende fragment uit dit boek wordt de emotie woede bij apen beschreven:

tekst 2



De emotie woede is regelmatig waar te nemen bij veel soorten apen en wordt op allerlei verschillende manieren uitgedrukt. Sommige soorten steken bij ergernis hun lippen vooruit, staren met een gefixeerde en woeste blik naar hun tegenstander en maken herhaaldelijk onverwachte bewegingen alsof ze naar voren gaan springen, en tegelijkertijd maken ze inwendige keelgeluiden. Veel apen tonen hun woede door plotseling abrupt naar voren te springen, terwijl ze daarbij hun mond openen en de lippen tuiten om de tanden te verbergen, en de ogen uitdagend op de vijand gericht te houden bij een woest duel. Sommige andere, in het bijzonder de langstaartapen of meerkatten, tonen juist wel hun tanden en laten hun kwaadaardige grijns vergezeld gaan van een scherpe, plotselinge en herhaalde schreeuw.

naar: Charles Darwin, Het uitdrukken van emoties bij mens en dier, 1872

Net als de bioloog Darwin schreef ook de Romeinse filosoof Seneca over de wijze waarop de emotie woede bij mens en dier tot uitdrukking wordt gebracht. Seneca maakte daarbij een onderscheid tussen woede bij mensen en woede bij dieren.

3p 10 Zou Seneca, net als Darwin, het gedrag van de apen in tekst 2 omschrijven als woede?

Beargumenteer je antwoord en geef daarbij aan wat Seneca's opvatting is over woede bij mensen en over woede bij dieren.

Darwin gaat in zijn boek ook in op de manier waarop apen uitdrukking geven aan verbazing.

tekst 3

In de Londense dierentuin werd op mijn verzoek een levende zoetwaterschildpad bij een groot aantal apen in dezelfde ruimte geplaatst, die een ongeremde verbazing toonden, maar eveneens enige angst. Dit bleek uit het feit dat ze bewegingloos, met wijdgeopende ogen geconcentreerd bleven staren, terwijl alleen hun wenkbrauwen voortdurend op en neer gingen. Hun gezichten leken wat langer, en nu en dan gingen ze rechtop staan om beter te kunnen kijken. Vaak deden ze een paar stappen achteruit, hielden hun hoofd scheef, om daarna weer geconcentreerd te gaan staren.

Het was curieus om te zien hoeveel minder bang ze voor de schildpad waren dan voor de levende slang die ik vroeger eens in hun hok had gelegd, want na verloop van een paar minuten waagden een paar apen het dichterbij te komen en de schildpad aan te raken.

uit: Charles Darwin, Het uitdrukken van emoties bij mens en dier, 1872

Op grond van deze observaties stelde Darwin dat de gelaatsuitdrukkingen van dieren, evenals hun bewegingen, bijna even expressief zijn als die van de mens bij basisemoties zoals angst, verbazing, woede, blijheid en droefheid.

De lijst van basisemoties die de filosoof René Descartes opstelde, lijkt erg op het rijtje van Darwin. In de opsomming van Descartes neemt verwondering echter een bijzondere plaats in. Descartes geeft aan dat mensen goed moeten leren omgaan met deze emotie: ze kunnen zowel te kampen hebben met een tekort als met een overmaat aan verwondering. Ook maakt hij een onderscheid tussen verwondering en aandacht.

Hoewel Descartes ervan overtuigd was dat dieren op een ander niveau staan dan mensen, en verwondering voor dieren onmogelijk is, zouden we ons toch kunnen afvragen of er bij de apen in tekst 3 sprake is van verwondering of aandacht.

- 2p 11 Beargumenteer of de reactie van de apen in tekst 3 beter omschreven kan worden als verwondering of als aandacht. Verwijs in je argumentatie naar tekst 3.

Leg tevens uit wat volgens Descartes het verschil is tussen verwondering en aandacht.

Bioloog en etholoog Frans de Waal is gespecialiseerd in het gedrag van mensapen. In zijn boek *Van nature goed* (1996) brengt hij verslag uit van onderzoek naar de moraliteit van apen. Volgens de Waal reageren veel dieren, niet alleen mensapen maar ook olifanten en dolfijnen, op elkaars pijn en ellende. Het basiselement van dit medelijden is volgens hem wederzijdse gehechtheid. Daarnaast speelt de prikkeling door de emoties van de ander een belangrijke rol. Deze twee elementen zorgen ervoor dat de genoemde dieren een zorgend gedrag vertonen dat lastig is te onderscheiden van menselijke uitingen van zorg voor de ander.

De Waal geeft een voorbeeld van zorg voor andere dieren door te vertellen over een kapucijnaapje in de jungle van Venezuela dat met gedeeltelijk verlamde benen was geboren. De aap kon klimmen, maar niet springen en moest van de ene tak naar de andere worden gedragen. Onderzoekers stelden vast dat het gehandicapte aapje veel meer door de leden van de groep werd geholpen dan normaal was voor zijn leeftijd. De Waal is er door dit soort onderzoek van overtuigd geraakt dat het verschil in moreel gedrag tussen mensen en dieren niet wezenlijk is. Als De Waal gelijk heeft en mens en dier niet wezenlijk van elkaar verschillen, dan kan de vraag onderzocht worden of dieren op dezelfde manier medelijden kunnen hebben als mensen. Ook kan dan de opvatting van Aristoteles over medelijden worden toegepast op het gedrag van de kapucijnapen.

- 4p 12 Kan de zorg voor het kapucijnaapje door de andere leden van de groep worden omschreven als medelijden?
Beargumenteer je antwoord aan de hand van de vier elementen waaruit medelijden volgens Aristoteles bestaat.

In het volgende tekstfragment beschrijft De Waal hoe jonge en volwassen apen zich ten opzichte van elkaar gedragen tijdens het spelen.

tekst 4

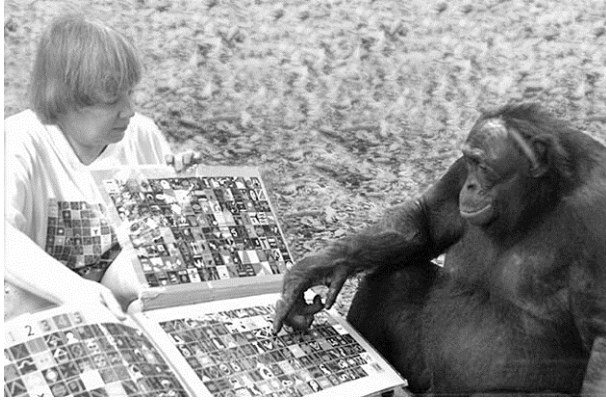
Ik kijk altijd met bewondering naar de absolute beheersing van volwassen mannetjes tijdens het spelen; ze knagen met hun formidabele hoektanden aan de onvolwassen dieren en worstelen met hen, zonder hen ook maar in het minst te bezeren. Anderzijds ontzien apen tijdens het spel met oudere en sterkere partners niemand. Jongeren kunnen bijvoorbeeld op de rug van een volwassen mannetje springen en hem in het gezicht slaan met een kracht die fataal zou zijn als het andersom zou gebeuren. Primaten spelen dus met sterkeren op de ene manier, met zwakkeren op de andere manier.

uit: Frans de Waal, Van nature goed, 1996, p. 61

Deze beschrijvingen van het gedrag van jonge en oudere apen is interessant in het kader van het nature-nurture-debat. De apen lijken immers gedrag te vertonen waaraan bepaalde emoties ten grondslag kunnen liggen.

Zowel constructivisten als reductionisten nemen in het nature-nurture-debat een bepaalde positie in ten aanzien van de oorsprong van gedrag en emoties. Vanuit beide benaderingen kunnen argumenten uit de beschrijvingen van het gedrag van apen worden gehaald om deze posities te onderbouwen.

- 4p 13 Leg uit welke standpunten constructivisten en reductionisten innemen in het nature-nurture-debat.
Onderbouw elk van de standpunten met een citaat uit tekst 4.



Apes kunnen meer dan we denken. Zeker de bonobo Kanzi, die erin is geslaagd om plaatjes met afbeeldingen van concrete voorwerpen (pictogrammen) te begrijpen, bijvoorbeeld toen Kanzi na het zien van pictogrammen met vuur en marshmallows (spekkies) naar buiten ging. Hij legde een vuurtje aan met

behulp van takken en lucifers, prikte een marshmallow aan een stok en hield deze in het vuur om hem vervolgens op te eten.

Kennelijk was door de pictogrammen bij Kanzi een emotie, verlangen of begeerte, opgewekt waardoor hij tot bepaald gedrag kwam. Omdat de emotie werd opgeroepen door pictogrammen in plaats van door een concrete situatie, zou je kunnen stellen dat het hier om een fictionele situatie gaat. Zoals mensen emoties ervaren bij het lezen van een boek, of bij het kijken naar een film, zo zou Kanzi emoties ervaren bij het zien van de pictogrammen.

Een filosofische beschouwing van dergelijke emoties leidt echter tot de paradox van de fictionele emoties.

De filosofen Peter Lamarque en Kendall Walton hebben verschillende oplossingen aangedragen voor deze paradox.

2p 14 Leg aan de hand van het voorbeeld van de bonobo Kanzi uit wat de paradox van de fictionele emoties inhoudt.

Los deze paradox op voor de situatie van Kanzi door gebruik te maken van de theorie van Lamarque dan wel de theorie van Walton.

Een andere beroemde aap, de vrouwelijke gorilla Koko, deed de wereld eveneens versteld staan van de mogelijkheden van deze dieren. Zo bleek zij in staat om 1000 gebaren uit een gebarentaal en 2000 gesproken woorden uit het Engels te begrijpen.

Ook was Koko in staat om huisdieren te houden. Vooral haar relatie met een staartloze kat was bijzonder. Koko had via gebarentaal gevraagd om een huisdier. Na toestemming hiervoor koos ze een kat uit en gaf haar zelf de naam *All Ball*. Koko zorgde voor All Ball alsof het een babygorilla was.

Na enkele maanden ontsnapte de kat echter uit de kooi van Koko en werd ze aangereden door een auto en overleed. Toen haar begeleider dit droevige nieuws mededeelde aan Koko, reageerde Koko via gebarentaal met: "Bad, sad, bad" en "Frown, cry, frown, sad" ("Slecht, droevig, slecht" en "Boos, huilen, boos, droevig"). Ook maakte ze geluiden die overeenkomen met de menselijke manier van huilen.

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

De taalkundigen Edward Sapir en Benjamin Whorf hebben een theorie ontwikkeld over de relatie tussen taal en emoties. Het is de vraag of het voorbeeld van gorilla Koko de hypothese van Sapir en Whorf ondersteunt.

3p 15 Leg uit wat de hypothese van Sapir en Whorf inhoudt.

Geef aan de hand van het voorbeeld van Koko zowel een argument voor als een argument tegen deze hypothese.

In het voorgaande zijn de opvattingen van verschillende filosofen over emoties toegepast op dieren. Maar het is de vraag of je mensen en dieren zomaar met elkaar kunt vergelijken. Dat is sterk afhankelijk van of je mensen beschouwt als (een soort) dieren of als wezenlijk of fundamenteel verschillend van dieren.

Daarom is het belangrijk om duidelijk te weten welke vooronderstellingen je hanteert ten aanzien van mensen en dieren.

3p 16 Is er volgens jou een fundamenteel verschil tussen mensen en dieren?

Beargumenteer je antwoord door jouw eigen mensvisie uit te leggen.

Leg vervolgens uit met welke filosoof jouw visie het meest overeenkomt: Aristoteles, Descartes of Nietzsche.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.